

זוהר הבא משושן הבירה: על ספרה של ליאור זקס-שמואלי 'טאבו ואיסורים בקבלת קסטיליה' (מכון שוקן ירושלים תשפ"ד).

מאת יהודה ליבס

ספרה של ליאור זקס-שמואלי, מלבד היותו מונוגרפיה חשובה על מקובל מיוחד במינו, ר' יוסף הבא משושן הבירה, ומחקר מקיף על טעמי האיסורים ההלכתיים בראשית הקבלה, הוא גם נדבך נוסף בחקר התופעה הזוהרית. בכך מצטרף ספר זה להמון לא יאומן של מחקרים וספרים שנכתבו בדור האחרון על ספר הזוהר והופעתו, אחרי שכבר רווחה הסברה שעניין זה כבר נפתר במחקרי שלום. או במלים אחרות: בר יוחאי אשריך.

ואכן, גם מחקר כתבי ר' יוסף הבא משושן הבירה שייכים לכך. גרשם שלום, מי שהעלה לראשונה, לפני כמאה שנה, והציב על במת המחקר את שמו של ר' יוסף, בחר להציגו במלים אלה: 'ביררתי שכל הספר הגדול והמוזר [הכוונה לספר תש"ק]... הוא הוא ספרו של ר' יוסף משושן הבירה, השייך לסוג הספרים המחקרים את לשון הזוהר ומורים בלשונו דברים אחרים וזרים לרוחו מאוד. וספר זה נתחבר בודאי רק בסוף המאה הי"ד'.¹

דברים אלה מצביעים לכיוון נכון, ועוררו מאז מחקר רב שספרה של זקס-שמואלי הוא הנצר האחרון שלו, אך הם גם טעונים תיקון. כפי שהראו החוקרים, כתבי ר' יוסף לא נתחברו בסוף המאה הי"ד אלא כמאה שנה קודם

¹ גרשם שלום, כתבי יד בקבלה הנמצאים בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, ירושלים תר"צ, עמ' 81.

לכן, וכבר צוטטו אז בכתבי ר' מנחם רקנטי, ממש בשנים שבהם התחבר הזוהר עצמו. לאור זאת אפשר אולי גם לחלוק במקצת על הניסוח המשייך את ספרו של ר' יוסף ל'סוג הספרים המחקים את לשון הזוהר', ולקרבו לזוהר עצמו, ואף לעיין מחדש בעצם המושג 'זוהר'.

מושג זה אכן השתנה במחקר החדש, וגם בספרה של ליאור שלפנינו אשר נוקטת בצירוף 'הסוגה הזוהרית' (כגון בעמ' 17), ואף מדברת על 'ההבנה ההולכת וגוברת במחקר, שהזוהר הוא משפחה של תופעות טקסטואליות, אשר למקובלים שונים יד בהיווצרותה, וכן כי מקובלים שונים כתבו כתבים בסגנון זוהרי, שלא התקבעו בקנון "הזוהרי", אך עומדים ביחסי השפעה מורכבים עמו' (עמ' 13). מאוד שמחתי לקרוא כאן שהבנה נכוחה זו הולכת וגוברת במחקר, עם זאת, אם מותר, נדמה לי שמשפט זה יכול היה למצוא גם ניסוח פחות אימפרסונאלי.

הבנה כזאת התייסדה במאמרי 'כיצד נתחבר ספר הזוהר', מאמר שיסודו בהרצאה שנישאה כבר בשנת תשמ"ח בכנס שהוקדש לספר הזוהר ודורו.² אז התקבלה הבנה זו דווקא בהתנגדות קשה, שאכן, לשמחתי, מתרככת במשך השנים שבהן משתכללת ההבנה על ידי ועל ידי אחרים לאור נתונים ותובנות חדשים. גרסאות חדשות לאותה הבנה מצויות גם במאמרים שנכתבו ממש לאחרונה, ולא נתפרסמו בדפוס וגם הם ניתנים לקריאה באתר האינטרנט שלי.

² מאמר זה, כמו שאר מאמרי שיוזכרו להלן, ניתן לקריאה באתר האינטרנט שלי (<https://liebes.huji.ac.il>).

במאמר 'כיצד נתחבר ספר הזוהר' הקדשתי פרק נרחב לר' יוסף הבא משושן הבירה' ולחברותו ב'חוג הזוהר', וזאת מציינת גם זקס-שמואלי (עמ' 14). שם הצבעתי לא רק על ההקבלות המובהקות, בלשון ובמיתוס, בין ר' יוסף לבין ספרות האידרות הזוהרית, אלא גם על הניגודים והוויכוחים בין ר' יוסף לזוהר שבנוסח המקובל, והראיתי שר' יוסף מחזיק במיתוס אידראי קודם לזה שהתקבע בנוסח הזוהר המקובל והנדפס, ואצלו פרצוף זעיר אנפין היא הנקבה, כפי הראוי, לפני שהפכה זכר לפי ניסוחים מאוחרים שהתקבעו בנוסח הזוהרי, וזאת אולי, כפי ששיערתי לא מכבר, בגלל השפעות מעולמות רחוקים.³

איננו יודעים בדיוק 'כיצד נתחבר ספר הזוהר' (דומני שהיה עלי להוסיף סימן שאלה אחרי כותרת אותו מאמר, שביקש בעיקר לערער את מוסכמות העבר), ואינני יודע עד כמה השפיע יוסף הבא משושן הבירה על נוסח הזוהר כפי שהוא מקובל בידינו, ודומה שלא היה ר' יוסף אלא אחד מן הדוברים שנכללו בספר בעת עריכתו.

גם בשלב מאוחר של התגבשות הטקסט הזוהרי שולבו בו קטעים של ר' יוסף, שניתרגמו לארמית. אחד מאלה זוהו כבר בידי אלכסנדר אלטמן.⁴ זקס-

³ שינוי זה חל אולי בהשפעה מתורתם היוהניסטית של הטמפלרים. ראה יהודה ליבס, בפרק 'ראשו של יוחנן', במאמר 'מחורבות ארמון אבירי מקדש לסבא דסבין בהיכלות הזוהר: יצחק דמן עכו בעל אוצר חיים כגיבור ומנהיג זוהרי', המאמר לא התפרסם בדפוס וניתן לקריאה בכתובת <https://liebes.huji.ac.il/yehudaliebes/files/gibor.pdf>.

⁴ אלכסנדר אלטמן, 'לשאלת בעלותו של ס' טעמי המצות המיוחס לר' יצחק נ' פרחי', קרית-ספר מ (תשכ"ה), עמ' 275.

שמואלי כתבה מאמר אנגלי לבחינת משמעות הדבר,⁵ ובמאמר נוסף, שכותרתו 'התגבשות השכבות הטקסטואליות של דרשת הזוהר על הלנת המת והתקבלותה בכתבי יד ובדפוסים'.⁶ הוסיפה והצביעה על עוד טקסט כזה, אשר שולב בזוהר מתוך כתבי ר' יוסף.

במאמר זה, דנה זקס-שמואלי בטוב טעם ודעת גם במשמעות הדבר בנוגע למקומו של ר' יוסף ביצירת הזוהר, והיא מגיעה למסקנה שעולה בקנה אחד עם דברינו דלעיל. זאת מנסחת היא בסוף המאמר במלים: 'לפי זה, מחד, המקובל ר' יוסף הבא משושן כתב ופעל ויצר חיבורים בעלי אופי 'זוהרי' לא כחיקוי גרידא אלא כשותף לז'אנר הזוהרי; ומאידך, אפשר לזהות בחיבוריו תגובה ושימוש בביטויים קסטיליניים מתוך אוצר מילים שכבר עמד לפניו'.

מי שהשתדל לתרגם את הקטעים ולהכלילם בזוהר, גם אם לא היה זה ר' יוסף עצמו, בוודאי ראה בו חלק מן הזוהריות. שכן הזוהר הוא לא רק ספר, ואפילו לא רק 'ז'אנר' ספרותי, אלא תנועה רוחנית מהפכנית, שפרצה בלב היהדות במאה השלוש עשרה ונמשכה במאה הארבע עשרה, ובאופן מסוים לא גוועה מעולם ועדיין חיה ואף בועטת גם בימינו אלה, כפי שאפשר ללמוד מן המאורע הגדול, ולעתים אף הנורא, שחוזר כל שנה בהר מירון בל"ג בעומר.

⁵ Leore Sachs-Shmueli, 'The Porous Boundaries of the Zohar in the Age of Print: A Zoharic Homily on the Sinew of the Thigh as a Signifier of Sexual Threat', *AJS Review* 47 (2023), pp. 368-391.

⁶ דעת 91 (2021), עמ' 297-334.

השתייכות לתנועה הזוהרית ניכרת לפי סגנון הדברים, עם השוני בעטם

של הכותבים השונים, וכן לפי החדשנות והיצירתיות המיתית והמיסטית המאפיינות אותם. אך בראש וראשונה לפי תודעת הכותב, הקושר עצמו לתנועת ספר הזוהר. זאת מתבטאת גם בסודיות שנוקטים המחברים, איש לפי דרכו, גם כלפי הזוהר ומחברו שאינם מגלים את סודו, וגם באנונימיות שבה אופפים הם בדרך כלל את עצמם. כך נמצא גם אצל מחברנו, המכונה ר' יוסף הבא משושן הבירה, שבשום מקום אינו מזכיר בשם את הזוהר או את מחברו.

הקטעים האידראיים המתארים בארמית זוהרית את פרטי אבריהם של אריך אנפין וזעיר אנפין, משולבים בספר תש"ק ברצף הדיון הקבלי העצמאי של המחבר. רמז כלשהו למחבר הזוהר אפשר למצוא אולי במשפט הראשון, זה הפותח את תיאור הפרצופים במעבר לארמית: 'ומכאן נמשך בוצינא קדישא ודיקנא קדישא דנהרא לכמה עלמין'.⁷ 'בוצינא קדישא' מציין כאן ישות קבלית עליונה, אך צירוף זה, שדומני שר' יוסף נוקט בו רק כאן בראשית כתיבתו הזוהרית, רומז כנראה גם לרשב"י, כי זה כינויו הרגיל של בעל הזוהר (וכן של ממשיכיו). בהמשך תיאורי הפרצופים נוקט ר' יוסף כמה פעמים גם בלשון 'תנינא', שגם בה אפשר למצוא רמיזה לספרות הזוהרית, שמעבר לכתיבתו העצמאית.⁸

⁷ ספר תש"ק, עמ' 109. לפי עמודי הספר הנדפס בעבודת הדוקטור של זווילינג, בהדרכת אלכסנדר אלטמן: ZWELLING, *Jeremy, Joseph of Hamadan's Sefer Tashak: Critical Text Edition with Introduction*. Brandeis University Ph. D. 1975. דפוס צילום UMI 1987.

⁸ ראה הקדמתו של זווילינג שם, עמ' xi.

גם את שמו שלו שמר ר' יוסף בסוד,⁹ כראוי וכמתאים לבן חבורת הזוהר. אפילו ר' מנחם רקנטי, בן דורו המצטט הרבה מכתביו, שבוודאי ידע במי מדובר, מכנה אותו רק 'אחד מן המקובלים האחרונים'. לדעת זקס-שמואלי (בעמ' 19) יש ללמוד מכאן שלדעת רקנטי ר' יוסף מאוחר לזוהר, אך לדעתי מעיד כינוי זה גם על שיוך לעולם הזוהרי וגם הסתייגות-מה מצד רקנטי מקבלת ר' יוסף, ועל הרחקתו מקבלת גוף הזוהר, כפי שמתבטא עוד יותר בהערותו 'אם קבלה נקבל' (כך מעירה גם זקס-שמואלי, בעמ' 245).

גם מקובלי הדורות הבאים קיימו כלפי ר' יוסף יחס דומה, קבלת דבריו עם הסתייגות ואנונימיות. כך הוא במיוחד בנוגע לקבלת האר"י, שר' שמואל ויטל, מביא לתוכה מקבלתו של ר' יוסף, אך בעילום שם ובהוספת הערה 'נראה שאינם מפי מורי הרב ז"ל', כפי שמראה זקס-שמואלי (עמ' 245, 247). מדובר שם בעונשי גלגול בבעלי חיים, עניין שזקס-שמואלי מעמיקה בחקירתו בספר שלפנינו (בפרק החמישי).

'יוסף הבא משושן הבירה' הוא בוודאי נוסחת הסתרה. אין ללמוד מכאן על מוצא מארץ פרס (אף ששלמה פינס מצא דמיון בתורתו לתורה איראנית).¹⁰ לא מוצלח הוא התרגום הנקוט בידי חוקרים אמריקאים Joseph of Hamadan, שמתבסס על זיהוי עממי מאוחר של יהודי פרס בין המדאן לשושן. אליבא

⁹ זווילינג, שם, עמ' ix.

¹⁰ Pines Shlomo, 'A parallel Between two Iranian and Jewish Themes', *Irano-Judaca* II, pp. 41-51.

דאמת המדאן (היא אחמתא המקראית) אשר בארץ מדי, רחוקה מאוד משושן בירת עילם.

אפשר שבכנותו עצמו 'הבא משושן', הושפע ר' יוסף מכינויו של יצחק דמן עכו (גם הוא לדעתי איש חוג הזוהר), וביקש להרחיק את מוצאו עוד מזרחה לעכו. ואולי אף רמז בכך על שם אביו, משה, שמובע באותיות הראשונות של 'משושן הבירה' (יוסף ומשה הם השמות השכיחים ביותר בחוג זה).

אפשר גם שב'שושן הבירה' הכוונה האמיתית היא לעיר בספרד. איריס פליקס סברה בראשית עבודת הדוקטור שלה¹¹ שכאן רמוזה טולדו, שבה בשנת 1282 אירע כעין נס פורים לקהילה היהודית, שבראשה עמד המקובל ר' טודרוס אבולעפיה (מי ששימש לדעתי כמודל בעיצוב דמות רשב"י הזוהרית).¹²

ויוסף רוזנבוים, בחיבור שלא התפרסם (והגיע אלי ברשת), וכותרתו 'לאתחדשא על ידו דמשה', מזהה את ר' יוסף הבא משושן עם בנו של אותו טודרוס, ר' יוסף הלוי, שהיה ביחסים קרובים עם ר' משה די ליאון. רוזנבוים סבור ששושן הבירה היא העיר 'טאליבירה' אשר בטולדו [שמה הנכון של עיר זאת, שבמחוז טולדו, הוא Talavera], ששם פגש ר' יצחק דמן עכו את יוסף זה בשעה שהתחקה על ספר הזוהר. גם לדעת רוזנבוים ר' יוסף הבא משושן קשור לחיבור הזוהר, והוא מוסיף וטוען שר' יוסף חיבר גם את ספר הקנה ואת

¹¹ תיאורגיה מגיה ומיסטיקה בקבלתו של ר' יוסף הבא משושן הבירה. האוניברסיטה העברית תשס"ה.

¹² כך הראיתי בנספח ל'כיצד התחבר ספר הזוהר'.

ספר התמונה. וזאת לפי הקבלות ובהתעלמות מן ההבדלים המכריעים בעולמם של חיבורים אלה.

כזכור, בתיאור הראשון של ספר של יוסף הבא משושן הבירה, ראה בו גרשם שלום, ספר 'מוזר... השייך לסוג הספרים המחקים את לשון הזוהר ומורים בלשונו דברים אחרים וזרים לרוחו מאוד'. קביעה זו התאששה במחקר, שהצביע לרוב על המיתוס האנתרופומורפי הבוטה והסקסואלי של ר' יוסף, שפרצופי האידרא הזוהריים הופכים אצלו לגופים שלמים, ור' יוסף אינו נמנע מתארים מפורטים של שדיים, שערות ערוה ושני צינורות באבר הזכר, של זרע ושל שתן.

ליאור זקס-שמואלי מרככת זאת כאן (עמ' 44), וקובעת כי: ניתוח לשונו של ר' יוסף על רקע הכתיבה בקסטייליה מאיר את הכתבים האחרים בפנים חדשות. כתיבתו המפורשת ורווית התיאורים מסייעת לחשוף בחיבורים אחרים, שרמזו לאותם רעיונות באופן מוסווה יותר, תיאורים גרפיים אלה... לפי זה ר' יוסף אינו נבדל מספרות התקופה באופן מהותי, אלא שמה שהובע באמצעות משחק גילוי וכיסוי בשפה שהתקיים בסביבתו הספרותית, נחשף אצלו במערומו.

אלה דברים נכוחים. יתר על כן, אפשר אף לומר שבבחינת המסר הקונצפטואלי המיתוס של ר' יוסף אף יותר מתון וקונפורמיסטי מהמיתוס הזוהרי, ונאמן יותר למונותאיזם. שהרי אצלו אריך אנפין וזעיר אנפין הם זכר ונקבה המתייחדים בזיווג, ובזוהר אלה שני זכרים בדומה קצת למבנה הגנוסטי. אך גם לשינוי בצורת ההבעה יש בעיני חשיבות גדולה, והוא שגרם

להסתייגות שבו נתקלה קבלת ר' יוסף במשך הדורות. כי, כאמור, עיקר הזוהריות אינו במשנה המושגת בהפשטה קונצפטואלית, אלא דווקא בצורה, באיך ולא במה, כראוי למיתוס.

על השמרנות הקונפורמיסטית של ר' יוסף עומדת זקס-שמואלי בחלק העיקרי של ספרה, שעניינו באיסורי הדת. יפה מראה היא שדבקותו המוחלטת של ר' יוסף באיסורים איננה מבוססת רק על המיתוס הקבלי. לפעמים נראית דרכו דווקא כמנוגדת לקבלה הזוהרית, כגון בהדגשה הרמב"מית השכיחה אצלו, שאיסורי העריות עניינם בצורך להחלשת יצר המין (פרק ששי). להסברת עמדתו מגייסת זקס-שמואלי אפרט נרחב ביותר של תיאוריות סוציולוגיות ואנתרופולוגיות, ההופכות את האיסורים לבחינת טאבו, כפי שמודגש גם בכותרת הספר שלפנינו.

בכך יש עניין רב ואף אמת. אך זו נוגעת בעיקר למצוות לא תעשה. בשני עקרונות קבליים נוקט ר' יוסף בטעמי המצוות, האחד הוא כעין אנטי-מיתי, האיסור להשתמש בשרביטו של מלך, כלומר להידמות לאל, והוא נוגע אכן למצוות לא תעשה, אך השני, הקשור בעיקר למצוות עשה, סיסמתו היא 'אבר מחזיק אבר', ומגמתו הפוכה. איריס פליקס הקדישה להבנת שני עקרונות אלה פרקים מעניינים במחקרה דלעיל, וזקס-שמואלי ממשיכה בזאת, אך מעדיפה הבחנה אנתרופולוגית שמעבר לקבלה, הבחנה בין טבו לבין ריטואל.

דומה שזקס-שמואלי בחרה להדגיש זאת בעבודתה, הן לשם סם שכנגד למגמה שהיא מוצאת במחקר, אשר שם דגש דווקא על היסוד האנטי-נומיסטי בקבלה, והן מפני שהיא מהדירה ומוציאה לאור, בעבודת הדוקטור שלה, את

חלק מצוות לא-תעשה שבספר טעמי המצוות לר' יוסף הבא משושן הבירה, כי חלק מחלק מצוות עשה כבר יצא לאור בעבודת הדוקטור של מנחם מאיר.¹³

אבל גם חשיבות היסודות הבלתי קבליים בתורת ר' יוסף לא תרחק אותו מהזוהר, אלא רק תחזק את הדעה, שהבעתי לא פעם, שהעולם הזוהרי איננו קבלי דווקא. תורת הקבלה אינה אחד מן היסודות של העולם הזוהרי.

¹³ Menachem Meier, *A Critical Edition of the "Sefer Ta'amey ha-Mizwoth" ("Book of Reasons of the Commandments") Attributed to Isaac Ibn Farhi / Section I -Positive Commandments / With Introduction and Notes*. Brandeis University, Ph.D. 1974. UMI.